

УДК 316.62; 316. 613.434

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу історії і теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

ОЛЕНА ВОЛЯНСЬКА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології і політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Харків

ОЛЕНА САПЕЛКІНА,

кандидат філософських наук, доцент кафедри методології і методів соціологічних досліджень Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

Агресія як соціальна дія: теоретико-соціологічний аналіз

Анотація

У статті аналізується феномен агресії в контексті моделі соціальної дії. Розглянуто питання культурної детермінації агресії. При цьому автори бачать агресію як продукт соціокультурної ситуації. Агресія розглядається також у форматі норм і цінностей соціальної системи.

Ключові слова: *агресія, соціальна дія, культура, детермінація, цінності, соціальна система*

Надзвичайно висока концентрація проявів агресії в суспільстві та відсутність однозначного й адекватного наукового визначення цього складно-

го феномену роблять його дослідження однією із найактуальніших проблем сучасного світу, важливим теоретичним і практичним завданням. Хоча агресія існувала за всіх часів, науковий інтерес до її аналізу виник порівняно нещодавно, напередодні Другої світової війни. У наш час агресію вивчають у низці дисциплін: філософії, біології, етології, соціології, педагогіці, психіатрії, конфліктології тощо.

В уявленні фахівців існує агресивність у психологічному, біологічному розумінні, агресивність як соціальний феномен і, зрештою, глобальна агресивність, що виявляється у війні. У рамках запропонованого соціологічного підходу агресія розглядається як один із видів соціальної поведінки. За М.Вебером, специфічність соціальної поведінки — і в цьому відмінність людини від тварин — полягає в наявності в ній суб'єктивно передбачуваного смислу. Однак поряд з поняттям суб'єктивного смислу [Вебер, 1990] агресії предметом соціологічного аналізу є в нашому контексті все багатоманіття ідей, думок, переконань, уявлень, образів світу, що в сукупності утворюють те, що можна назвати репрезентативною культурою агресії. Саме те, що міститься в репрезентативній культурі (взірці поведінки, цінності, вірування, норми), становить зміст людської мотивації, тобто передбачуваного смислу агресивної дії [Ионин, 1996: с. 78–79].

Таким чином, визначення агресії в рамках соціологічного підходу не може спиратися тільки на результат дій. Воно має зважати на наміри (мотиви) людини, котра здійснює цей вчинок, а також на соціальний і культурний контекст цієї поведінки. Іншими словами, агресія в рамках соціологічного підходу розглядається як певна соціальна дія, тобто усвідомлене (мотивоване) завдання шкоди іншій людині чи групі людей. Як шкода розглядається не лише безпосередній фізичний або психологічний вплив на людину (групу людей), а й будь-яка свідомо деструктивна дія стосовно неживого об'єкта, від стану якого залежить фізичне або психологічне благополуччя людини. Виходячи з цього, особливістю соціологічного підходу до аналізу феномену агресії є вивчення залежності між репрезентативною культурою суспільства і людською мотивацією, що лежить в основі суб'єктивно передбачуваного смислу агресивної дії.

У мотивації, за М.Вебером, не може бути того, що відсутнє в культурі. Відповідно, те, чого немає в культурі, не може стати предметом соціологічного дослідження. З огляду на це завданням пропонованого в даній статті методологічного підходу є досягнення логічної зв'язаності накопиченого знання, завдяки інтеграції різноманітних наукових уявлень про детермінанти агресії (соціальні, культурні, біологічні, особистісні) в загальну теоретичну схему. Вибір авторами моделі соціальної дії Т.Парсонса як підґрунтя для побудови комплексного підходу до вивчення агресії дає змогу, по-перше, розглядати агресію в контексті сталої функціональної залежності різноманітних чинників у рамках загальної системи дії, по-друге, враховувати мотиваційний аспект дії, по-третє, судити про зміни в рамках підсистем і загальної системи дії, що постійно перебувають в процесі пристосування одне до одного.

У пропонованій нами моделі агресія як дія являє собою деякий процес у системі “суб'єкт дії — ситуація”, що має мотиваційне значення для індивіда

або — у випадку колективу — для індивідів, котрі його утворюють. Результатом цього процесу є заподіяння моральної або фізичної шкоди іншій людині чи групі людей. Це означає, що орієнтація відповідних процесів дії пов'язана з досягненням задоволення або з відхиленням від неприємностей з боку відповідного суб'єкта дії. Організація елементів дії передусім є функцією ставлення дієвця до ситуації, а також історії цього ставлення, у цьому сенсі — досвіду [Парсонс, 1996: с. 463].

Дієвець (actor) — це людина, наділена прагненням діяти, яка має певні цілі та здатна описати способи досягнення їх, розглядається з точки зору її мотивації та прояву агресії. Щоб описати агресію в моделі свідомої дії, необхідно дати характеристику суб'єкта агресії з урахуванням мотивів, що лежать в основі його агресивних проявів. При цьому слід мати на увазі, що дія індивіда здійснюється в контексті певної ситуації, утвореної як мінливими, так і незмінними чинниками ситуаційного оточення. Саме на останнє зорієнтована дія і від нього вона залежить. Аналіз мотивів суб'єкта агресії передбачає розроблення типології видів агресивної поведінки на підставі концепції М.Вебера, який запропонував розрізняти чотири основні ідеальні типи соціальної дії: традиційну, афективну, цілераціональну, ціннісно-раціональну.

Перші два типи не є соціальними в повному сенсі цього слова, позаяк не є до кінця свідомими. Завдяки цьому вичленуванню двох типів соціальної дії з поля вивчення соціології, доволі чітко розмежовуються міждисциплінарні зони при аналізі агресії. Таким чином, агресія як наслідок афектів і почуттів (афективна дія), а також звички (традиційні дії) найбільшою мірою є предметом вивчення соціології. У зв'язку з цим у рамках пропонованої статті більше уваги приділено вивченню цілераціонального та ціннісно-раціонального видів агресивної поведінки.

Традиційна дія пов'язана зі звичкою реагувати агресивно, фактично доведеною до автоматизму і неусвідомлюваною повною мірою суб'єктом дії, тобто являє собою порубіжний випадок між “мисленнево” зорієнтованою і суто реактивною дією. Як реактивна вона не є соціальною дією. Як осмислена вона тяжіє до ціннісно-раціонального типу [Громов, Мацкевич, Семенов, 1997: с. 106].

Аналогічне порубіжне місце має й афективна дія. Вона може бути просто емоційною реакцією на подразнення, наприклад, коли людина інтуїтивно відштовхує пішохода, який на неї “наскочив”. До цього виду соціальної дії належить виокремлена Дж.Фешбахом експресивна агресія, що являє собою мимовільний вибух гніву та люті, який не є цілеспрямованим і швидко вщухає. У цьому разі джерело порушення спокою не обов'язково зазнає нападу, про що свідчать, приміром, прояви надмірної впертості у маленьких дітей.

Л.Берковіц у тому разі, коли дія не є підконтрольною суб'єктові й відбувається за типом афекту, волів говорити про імпульсивну агресію. Якщо ж дія, зумовлена афектом, дістає вияв у свідомій емоційній розрядці (брутальні слова на адресу пішохода, котрий “наскочив”, спроба покарати його якоюсь погрозою), тоді слід говорити про сублімацію. Аналогічна дія належить до культурно мотивованих дій і близька до цілераціонального та

ціннісно-раціонального видів агресивної поведінки [Волянская, Пилипенко, Сапелкіна, 2004: с. 62–63].

Підгрунття цілераціональної дії становлять очікування певної поведінки від “інших” і використання цього очікування як умови для досягнення мети (“задоволення ‘потреб’”). Цілераціональна агресія значною мірою збігається із дефініцією інструментальної агресії, що її надає Е.Фром, оскільки в цьому випадку агресивна поведінка функціонально зумовлена, головним чином, екзистенціальною потребою особистості (групи, соціальної системи) в безпеці. Тут мається на увазі потреба не лишень у фізичній захищеності, а й у безпеці внутрішніх духовних цінностей.

Критично переосмислюючи численні Фройдіві ідеї, Фром намагається розглянути філософсько-етичну проблематику, пов’язану із розумінням смисложиттєвих і ціннісних аспектів людського буття. Не визнаючи правомірності проведення демаркаційної лінії між “природною” і “духовною” сферами людини (як це має місце у Фройда), він вважає за необхідне звернутися до традиції гуманістичних етиків минулого, які розглядали людину в її цілісності і відкривали джерела норм для етичної поведінки в природі самої людської істоти. Тому метою Фромового “гуманістичного” психоаналізу є сприяння саморозгортанню внутрішніх потенцій людини в напрямі життєвості та продуктивності. Це, своєю чергою, передбачає засвоєння цінностей гуманістичної етики, пізнання власної внутрішньої природи й опанування “мистецтва життя” [Лейбин, 1990: с. 384–385].

Ми виокремлюємо три мотиваційні орієнтації інструментальної агресії. Перша, катектична орієнтація (стосовно поліпшення балансу задоволення/незадоволення) виходить з потреб організму. З точки зору теорії дії, конкретну організацію мотивації не можна аналізувати суто в термінах потреб організму [Парсонс, 1996: с. 466]. Організація елементів дії передусім є функцією ставлення дієвця до ситуації, а також історії цього ставлення, тобто досвіду. Тому другим аспектом є когнітивний аспект. У рамках когнітивно-біхевіористської концепції агресію розглядають як результат специфічної соціальної навченості. При цьому вважають, що засади розвитку й закріплення слід шукати, першою чергою, в процесі первинної соціалізації. Третім аспектом мотивації є оцінний аспект, позаяк у системі координат дії дієвець стикається з альтернативами дії, ймовірними реакціями “іншого” на можливі дії “Я”. Тому вибір агресії як способу досягнення мети спирається на оцінку ситуації з точки зору самоєфективності й очікування наслідків від реакції. Так, людина, обираючи фізичну агресію як реакцію відплати, спершу зазвичай реально оцінює свої сили.

Усі три аспекти мотиваційної орієнтації пов’язані між собою. Одначе крім катектичних інтересів, когнітивного визначення ситуації й оцінного добору до очікувань входить часовий аспект орієнтації стосовно майбутнього розвитку системи “дієвець — ситуація” і пам’яті про колишні дії.

Сутність ціннісно-раціональної агресії полягає в цінності агресивної поведінки самої по собі, що деякою мірою збігається із визначенням ворожої агресії, вирізненої Е.Фромом. Згідно з Т.Парсонсом, ціннісна орієнтація стосується не значення передбачуваного стану справ для дієвця з точки зору балансу задоволення — незадоволення, а змісту самих стандартів вибору. І в

цьому сенсі ціннісна орієнтація є логічним засобом вираження культурної традиції в системі дій. Із визначення нормативної орієнтації та ролі цінностей у дії випливає, що всі цінності включають те, що можна назвати соціальним значенням. Оскільки цінності є радше культурними, а не особистісними характеристиками, вони можуть бути узвичаєними, а їхня своєрідність полягає у специфічних відхиленнях від загальної традиції [Парсонс, 1996: с. 469].

Усі ціннісні стандарти мають оцінний характер, але все одно у своєму первинному значенні стандарти можуть бути пов'язані із когнітивним визначенням ситуації, із категоричним “вираженням” або з інтеграцією системи чи її складових. Тому ми поділяємо ціннісну орієнтацію на три види стандартів: когнітивні, оцінні та моральні. Це дає підстави говорити, що ціннісно-раціональна агресія детермінована, по-перше, особливостями когнітивного “опрацювання” соціальних ознак ситуації, по-друге, засвоєними в процесі соціалізації характерними рисами об'єктів агресії (статтю, расою, національністю тощо), оцінка яких викликає стійку асоціацію з образом “ворога”, по-третє, усталеними моральними принципами (релігійними, національно-етичними та ін.), що диктують “слухність” певної поведінки, у даному разі агресивної. Ціннісно-раціональна агресія пов'язана з феноменом відносної депривації, заздрості, помсти.

У контексті когнітивного аспекту ціннісно-раціональної агресії варто згадати про теорії Л.Берковіца, К.Доджа, Л.Гьюсмана, в яких агресія у взаємовідносинах із оточенням розглядається як спосіб когнітивного опрацювання соціальних ознак ситуації. Скажімо, для агресивних підлітків “передумовами до агресії” стають асоційовувані із цим типом поведінки репліки навколишніх, глузування, зіпсовані предмети, відмова. У цьому плані агресивна поведінка є наслідком недорозвинення соціально-когнітивних навичок [Волянская, Пилипенко, Сапелкина, 2004: с. 65].

Оцінні стандарти — це стандарти, пов'язані зі слухністю й доречністю орієнтації у зв'язку із вибором об'єкта чи настанови щодо нього. До них можна віднести агресивні дії, спричинені оцінюванням тих чи інших характеристик об'єкта агресії. Найпоширенішими прикладами цього виду агресії є випадки, коли агресивні наміри нападника зумовлені такими характеристиками потенційної жертви, як стать, раса, національність. Іншими словами, характеристики об'єкта агресії визначає належність індивіда до заgonу “ворогів”, “суперників”, “чужих”, “інших” тощо.

Моральні стандарти ціннісної орієнтації мають великий соціальний зміст. З точки зору будь-якого дієвця, визначення типів взаємних прав та обов'язків, а також стандартів, що зумовлюють його взаємодію з іншими, є вирішальним аспектом загальної орієнтації цього дієвця в ситуації. Завдяки цій специфічній належності до соціальної системи моральні стандарти стають таким аспектом ціннісної орієнтації, який, з точки зору соціології, набуває найбільшої важливості. До цього типу ціннісно-раціональної агресії належать випадки, коли індивід свідомо (незалежно від успіху) дотримується агресивної форми поведінки, яка може бути для нього цінною внаслідок культурних, морально-етичних, нормативних чи релігійних настанов. Прикладом такого типу мотивації слугує феномен помсти в культурах, де вна-

слідок неписаного закону існує звичай кривної помсти, що незрідка виявляється єдиною ефективним способом справити враження.

Проте не можна стверджувати, що ставлення до агресії як до цінності (бажаної форми соціальної поведінки) буде прямо пов'язане з відкритим проявом агресії. Для здійснення такої взаємодії цінності та стандарти мають бути очевидними для дієвців. У зв'язку з цим важливо проаналізувати природу розглянутих мотивів агресії в контексті ситуаційного оточення, котре являє собою сукупність змінюваних і незмінних чинників середовища, що виступають об'єктами орієнтації для актора.

У теорії Т.Парсонса всі ці чинники системного оточення розвиваються задля виконання чотирьох функціональних умов, дотримання яких сприяє виживанню системи як такої: адаптації (система організму), цілепокладання (особистість), інтеграції (соціальна система), підтримання об'єкту (культурна система). У контексті досліджуваної проблематики найціннішим моментом в теорії Т.Парсонса видається концепція кібернетичної ієрархії й інформаційного обміну між системами і підсистемами дії, що дає змогу інтерпретувати зміни і конфлікти всередині загальної моделі дії в поняттях еволюційного пристосування різних підсистем одна щодо одної, вихідним пунктом якого є зміна в ціннісно-нормативній сфері [Парсонс, 1996].

Оскільки теорія Т.Парсонса — це теорія комунікації значень (цінностей, норм тощо), виражених у формі символів, то відношення між системами та підсистемами й усередині них розглядаються, відтак, як обмін інформацією — сукупністю символів, що зумовлюють структурні зміни в приймальній та передавальній системах. Через обмін символічною інформацією система, з одного боку, підтримує інтеграцію, а з іншого — утворює власну незалежність, підтримує межі. Будь-яка система контролюється такою підсистемою, що має великий інформаційний потенціал і споживає найменшу кількість енергії. Чим нижчим є енергетичне споживання системи і вищим її інформаційний потенціал, тим вище місце вона посідатиме в системній ієрархії і тим більший вплив вона справлятиме на поведінку інших підсистем.

Серед систем дії найбільший енергетичний потенціал, за Т.Парсонсом, має система біологічного організму, що є єдиною ланкою між матеріальним світом і світом ідеальним — нормами, цінностями, значеннями, що визначають світ дії. У цьому зв'язку біологічні детермінанти агресивної поведінки зумовлені прагненнями системи зберегти свою цілісність, що виявляється в закладених на генетичному рівні механізмах реагування, зокрема, на біль, тривожні очікування тощо. Однак агресія не виникає в соціальному вакуумі, про що говорить й автор еволюційної теорії агресії К.Лоренц. Тому актуалізація цих механізмів пов'язана із соціальною взаємодією, і агресивність є рисою радше особистості, ніж біологічного організму.

Наступною ланкою кібернетичної ієрархії є система особистості, що формується в процесі соціалізації індивіда, спрямованому на інтерналізацію цінностей і норм. Особистість являє собою систему, що взаємодіє з деякою ситуацією. Тому агресія на рівні системи особистості, з одного боку, по-

в'язана з потребами й особливостями організму (і в даному випадку ми говоримо про цілераціональну та афективну дію), але, з іншого боку, зумовлена соціокультурними чинниками, що детермінують ціннісно-раціональний і традиційний види агресії.

Виокремлення третього чинника, що впливає на дію, — соціальної системи — пов'язане з тим, що до ситуаційного оточення індивіда належать інші індивіди. Соціальна система являє собою сукупність рольових статусів, керовану нормами, котрі визначають які дії є кращими. Вона виконує функції інтеграції та є ядром “одиничного акту”. Разом із тим інші підсистеми дії виступають як її первинне оточення, структурно диференційоване щодо найважливіших відносин “система дії — середовище”.

Найвище місце в ієрархії системи дії посідає культурна система. Культурними об'єктами є символічні елементи культурної традиції, ідеї чи переконання, експресивні символи або ціннісні стандарти тією мірою, якою вони розглядаються як об'єкти ситуації з боку “Я”, а не “інтеріоризовані” як елементи, що ввійшли в структуру його особистості. Виходячи з цього, дана система має найвищий організаційний потенціал, тобто справляє найбільший контролювальний вплив на інші системи дії, а отже, і регульовані форми прояву цілераціональної агресії. При цьому дана система моделює оцінні, моральні й когнітивні стандарти ціннісно-раціональної агресії. Культура виконує функцію “підтримання взірця”, бо конкретизує ідеї та норми соціальної системи і включає їх до системи особистості. Зважаючи на те, що цінності є первинними при підтриманні взірця функціонування соціальної системи, ми розглядаємо їх як головний єднальний елемент соціальної і культурної систем, як елемент соціокультурний.

Аналізу соціокультурної проблематики велику увагу було приділено в рамках психоаналітичної традиції. З.Фройд виходив із протиставлення індивіда культурі, особистості — суспільству. З психоаналітичної точки зору, культура повною мірою базується на результатах витіснення несвідомих потягів людини. Вона виступає у формі конкретних потягів і заборон, що накладаються на індивіда і стримують прояв природних бажань і пристрастей останнього. Мета культури — зовнішнє чи внутрішнє (через над-Я) придушення “первинних” потягів сексуального характеру. У психоаналітичній філософії культура виступає чужорідним утворенням, що протистоїть людині й зумовлює виникнення конфліктних ситуацій. Саме культура з її непомірними вимогами приборкання сексуальних потягів є джерелом психічних розладів [Лейбин, 1990: с. 182–183].

Інший аспект психоаналітичного розуміння культури полягає в тому, що вимоги культури, розглядувані Фройдом з точки зору виникнення неврозів, одночасно трактуються ним як джерело позитивних результатів людської діяльності. Ті самі сексуальні потяги беруть участь у створенні вищих духовних цінностей художнього й естетичного порядку. Тобто Фройдом трактування характеризується певною подвійністю. З одного боку, культура сприймається Фройдом як засіб придушення “людської природи”. З іншого боку, вона розглядається як стимул для творчого самовираження людини. Таку подвійну функцію культури можна було б пояснити багатозначністю Фройдового поняття несвідомого з його акцентом на сексуаль-

них потягах людини. Але це пояснення є формальним, воно не розкриває змістових характеристик психоаналітичного розуміння взаємодії індивіда і культури. Подвійне трактування культури призводить до так би мовити порочного кола, поміченого вже найближчими колегами Фрейда (докладніше див.: [Лейбін, 1990: с. 183–184]).

Фундатор психоаналізу виходив з того, що відносини між людьми характеризуються ворожістю як один до одного, так і до культури загалом. І таке становище розцінюється ним як загальнозначиме, що свідчить про недосконалість форм культури, властиву людській цивілізації. Фрейд припускав, що в майбутньому нові покоління людей зможуть інакше ставитися до культури, сприймаючи її як певне благо. Водночас він висловлював сумнів у тому, що те чи інше культурне середовище так змінить “природу людини”, що індивід не виявлятиме властиву йому агресивність.

Таким чином, агресія має подвійну природу. Цілерациональна агресія зумовлена функціональними потребами й інтересами, а ціннісно-раціональна агресія пов’язана з культурною традицією або специфічними відхиленнями від неї.

Культурна система є найважливішим чинником ситуаційного оточення. Т.Парсонс розуміє її як символічно організовані зразки, ґрунтовані на здатності людини говорити й передавати досвід генетичним шляхом. Т.Парсонс виокремлює три основні моменти у визначенні культури. По-перше, культура передається, вона становить спадок або соціальну традицію. По-друге, це те, чого навчаються, культура не є проявом генетичної природи людини. По-третє, вона є загальноприйнятною. Отже, культура, з одного боку, є продуктом, а з іншого — детермінантом систем людської соціальної взаємодії [Парсонс, 1996].

Нам видається важливим звернути увагу на окремі складові сучасної культури, що дають підстави говорити про неї як про “культуру агресії”, і, за разом, є сенс розглядати культуру як суб’єкта агресії, тобто “агресію культури”. У даному випадку не будемо акцентувати увагу на етичному боці проблеми, а лише спробуємо з’ясувати деякі особливості й закономірності культурної детермінації агресії.

Отже, у першому випадку агресію культури можна визначити як прагнення культури до приведення кожного конкретного її носія до єдиного стандарту будь-якими методами (включно з насильницькими). Цими стандартами є, в тому числі, і стандарти прояву афектів та агресії. Таким чином, у даному випадку культура виступає радше як регулятор, що стримує і стандартизує агресивну поведінку індивідів.

Індивід, який тією чи іншою мірою намагається вийти за рамки прийнятого культурною стандартом, так чи інакше наражається на соціальне несхвалення. Ця тенденція простежується впродовж усієї історії людства. Можна сказати, що культура агресивна до будь-якого елемента, який не зводиться до її загального стандарту. Причому агресія ця може бути реалізована в різноманітні способи. Ця властивість культури, найімовірніше, виникає з її прагнення до збереження внутрішньої цілісності й необмеженого розширення власних меж.

Символічні організовані культурні зразки, за Т. Парсонсом (як і всі інші компоненти живих систем), виникають завдяки еволюції. Як приклад виникнення культурних стандартів прояву агресії можна розглядати еволюційну ситуацію раннях гомінід. Обставини їх існування склалися таким чином, що тільки розвиток інструментального інтелекту давав їм шанс на виживання. Але почавши виготовляти знаряддя, вони порушили те, що К. Лоренц називав рівновагою сили і “природної моралі”. Штучні засоби нападу швидко перевершили за ефективністю як тілесні засоби захисту, так і інстинктивні механізми гальмування. Надзвичайно розвинений психічний апарат, втрачаючи природні обмеження, приховував у собі нову небезпеку, але разом і резерви для вдосконалення зберезувальних механізмів [Волжанская, Пилипенко, Сапелкина, 2004: с. 77–78].

Виробити такі механізми вдалося не одразу. Та все одно окремі стада гомінід змогли вижити, виробивши штучні (надінстинктивні) інструменти колективної регуляції. Так, наслідком найпершої в людській передісторії екзистенціальної кризи стало утворення вихідних форм протокультури і протоморалі.

Агресія була переорієнтована на зовнішній світ — на “чужі” стади, представники яких сприймалися як особи іншого виду. Дихотомічна ментальна схема, на думку Б. Поршнева, стала першим соціально-психологічним феноменом і регуляторною основою первісного стада. Спільна ненависть до “чужаків” забезпечила активну внутрішньостадну солідарність. Настає момент, коли на місце вихідного психологічного явища ставлять не “я” і “ти”, а “ми” і “вони” (або “вони” і “ми”), на місце відносин двох особистостей — відносини двох спільнот. Тобто якщо розглядати питання саме в суб’єктивній, психологічній площині, то “вони” виникли раніше за “ми”. Матеріали не тільки з історії первісного суспільства, а й з історії різних епох свідчать, що свідомість “ми” може бути слабко вираженою (або зовсім відсутньою) за ясно вираженої свідомості, що є “вони”. “Вони” — це не “ми”, і навпаки: “ми” це не “вони”. Лише відчуття наявності “вони” породжує бажання самовизначитися стосовно “них”, відокремитися від них як “ми” [Поршнев, 1979: с. 81].

“Вони” попервах конкретніше і реальніше несуть в собі ті чи інші властивості — лихо від вторгнення “їхніх” орд, нерозуміння “ними” “людської” мови (“німі”, “німці”). І щоб уявити, що є “вони”, нема необхідності персоніфікувати “їх” в образі якогось керманіча, головної групи осіб чи організації-очільника. “Вони” можуть поставати як вельми різноманітні, тобто не як спільнота в точному сенсі слова. У первісному суспільстві “ми” — це завжди “люди” в буквальному сенсі слова, тобто люди взагалі, тоді як “вони” — не зовсім люди. Самоназва багатьох племен і народів перекладається як просто “люди”. Але чим далі історія віддалялася від первісності, тим частіше “ми” пересувалося на перший план. Багатоманітні суспільства психологічно відчуваються за протиставленням не якимось конкретним “ми”, а просто всім, хто не “ми” [Поршнев, 1979: с. 81–82].

Згодом “ми” стало універсальною психологічною формою самосвідомості будь-якої спільноти людей. Проте “ми” завжди передбачає протиставлення якимось (то конкретним, то невизначеним) “вони”. І минули тися-

чоліття, перш ніж пробудилася думка, що “ми” може збігатися з усім людством і, отже, не протистояти деякому “ми” [Поршнев, 1979: с. 84].

У внутрішньо згуртованих стадах під колективною опікою слабшав тиск “класичного” біологічного добору. Шанс вижити й залишити нащадків набували особи з менш розвиненою мускулатурою, менш агресивні, але з більш розвиненою нервовою організацією. Вони виявилися здатними до дій, що зазвичай не забезпечують індивідуальних адаптивних переваг: складних операцій, пов’язаних із виготовленням знарядь, підтриманням вогню, лікуванням одноплемінників, передаванням інформації, а також до нестандартної поведінки. За “класичного” добору такі вмільці були б приречені на загибель або, принаймні, потрапивши під жорстку систему домінування і маючи дуже низький ранг в ієрархії, не залишали б нащадків.

Таким чином, у процесі еволюції соціальних видів здійснюється постійний контроль над рівнем внутрішньогрупової агресії. Конфлікти не можуть досягати такого розмаху, коли під загрозою виявляється згуртованість групи. З цієї причини впродовж усієї еволюції людини виробляються механізми, що перешкоджають внутрішньогруповим конфліктам. Практично первісна палеолітична мораль могла бути забезпечена тільки механізмом перенесення агресії назовні.

Згідно з К.Лоренцом, у людському суспільстві механізмом стримування агресії та формування зв’язків між особами одного виду стає ритуалізація агресії. Причому вона присутня у двох формах — філогенетичній (тобто є продуктом еволюції) та культурній (як результат розвитку культури). Культурна ритуалізація як філогенетичний феномен несе в собі потрібну функцію: забороняє боротьбу членам своєї групи, підтримує групову єдність та обмежує членів даної спільноти від представників інших груп. Ритуалізована агресія всередині виду (спільноти, групи, “наших”) допомагає розрядити внутрішньогрупову напруженість. За приклад культурної ритуалізації може правити символічне завдання ушкодження кривдникові (родичам кривдника) в процесі танцю. Це можна спостерігати в аборигенів Австралії, в пісенних дуелях ескімосів Аляски. Культура надає ритуалам агресії та примирення фундаментально нових властивостей, робить їх глибоко символічними й осмисленими [Бутовская, 1999: с. 129–135].

Змістові рамки відносин “вони — ми” в історії людства змінюються. Вони мають національний, релігійний, класовий характер. Поняття “вони” охоплює все чуже, вороже — все те, що зазіхає на “особистісний” простір і викликає відчуття тривожності й невизначеності. Про культурну ритуалізацію агресивності або, радше, про трансформацію культурних форм прояву агресивності говорить у своїй праці “Про процес цивілізації” й Норберт Еліас [Элиас, 2001]. На думку автора, стандарт агресивності і за своїми відтінками, і за силою й досі неоднаковий у різних націй Заходу. Але ці начебто дуже значимі відмінності стираються і виглядають незначними, якщо порівнювати агресивність “цивілізованих” народів з агресією в суспільствах, які перебувають на нижчих рівнях розвитку.

У зіставленні з бойовою люттю абисинського воїна або з темпераментом різноманітних племен доби великого переселення народів агресивність навіть найвойовничіших націй цивілізованого світу видається пом'якшеною. Подібно до решти потягів, навіть у військових діях вона набуває помірніших форм завдяки процесу поділу функцій, а також посиленій взаємодії між індивідами, зростанню залежності їх один від одного й від технічного апарату. Агресивність обмежується і вводиться в певні рамки через численні правила і заборони, що перетворилися на форми самопримусу. Агресивність настільки “витончується” й “цивілізується”, що лише у сновидіннях або в окремих випадках (що їх заведено відносити до хворобливих) ми ще можемо зіткнутися із певними проявами безпосередньої та нерегульованої сили цього потягу.

Зняття афективної напруженості шляхом боротьби було за Середньовіччя, напевно, вже не настільки безпосереднім, за ранішньої доби великого переселення народів. Агресивність мала вельми відкритий і неприборканий характер порівняно зі стандартом нового часу, коли жорстокість і відчуття насолоди від руйнування чи від катування людей, так само як і доведення своєї тілесної переваги над іншими, були поставлені під жорсткий контроль, насамперед з боку держави. Усі аналогічні “насолоди” обмежуються загрозами страждання, і тепер вони можуть заявляти про себе лише побічно, у “витонченому” або “рафінованому” вигляді. Тільки за часів соціальних переломів (або в колоніях, де соціальний контроль слабший) ми стикаємося з безпосередніми проривами агресивності, меншою мірою супроводжуваними відчуттями сорому й ніяковості.

У середньовічному суспільстві саме життя спонукало людей до розвитку в зовсім іншому напрямі. Грабіж, війна, полювання на людей і дичину — все це прямо належало до життєвих потреб, вочевидь відповідних будові цього суспільства, а серед могутніх і сильних — навіть до повсякденних радощів життя. Звісно, лицарі вважали себе християнами, і все їхнє життя визначалося уявленнями і ритуалами, властивими християнській традиції. Утім, це не завадило їм користуватися благами життя і не перешкоджало вбивствам і грабежам, що було пов'язане з їхньою суспільною функцією, з особливостями їхнього стану, якими вони пишалися. Не боятися смерті було для лицаря життєвою необхідністю. Його призначенням була війна. Будова суспільства і суперечності зумовили те, що ставало неминучим законом для індивіда. Бандитизм, бійка, грабіж, чвари між сім'ями, вендета відігравали в житті городян не меншу роль, ніж у військової касти.

Однак, на думку Н.Еліаса, це зовсім не означає, що люди того часу постійно перебували в суворому войовничому стані. Навпаки, вони веселилися, жартували, глузували одне з одного — слово за слово, і жарт призводив до чвари. Надзвичайна набожність, страх перед пеклом, відчуття провини та каяття, вибухи веселощів і радощів зненацька переходили у пристрасті, що нині видаються протилежними, — в неприборкану лютю, в ненависть і агресію. Відносно швидкий перехід від одного настрою до іншого є симптомом певної організації емоційного життя. Потяги й емоції були менш стриманими, більш безпосередніми, неприкритими, ніж у подальші епохи. Сучасній

людині, з її відносно стриманими пристрастями, помірними й розважливи-ми почуттями властиві рівносілля набожність і агресивність, каяття і жорстокість. Але навіть у цих часових і просторових рамках, де в цивілізованому суспільстві зберігається агресивність (передусім під час війни), вона набуває безособового характеру.

Агресія дедалі менше слугує джерелом афективної розрядки, що характеризується тією безпосередністю й тією силою, що були притаманні Середньовіччю. Контроль над афектами, сформований повсякденним життям цивілізованого суспільства і продиктована цим суспільством міра стримування й трансформації агресії не скасовуються навіть у цих анклавах. У будь-якому разі агресія звільнилася б від цього контролю швидше, якби пряма фізична боротьба проти ненависного ворога не перетворилася на механізовану війну, що вимагає суворого контролю над афектами. Навіть за часів війни цивілізованих країн нашого світу індивід вже не може давати волю своїм емоціям, насолоджуючись виглядом поваленого ворога. Він має, незалежно від свого настрою, згідно з переданими йому наказами невидимого командира вести бій із доволі часто невидимим ворогом. Потрібні, за словами Н.Еліаса, потужні соціальні заворушення та бідуння і, насамперед, потрібна свідомо здійснювана пропаганда, аби великі маси людей повернулися до витіснених із цивілізованої повсякденності й соціально засуджуваних потягів, до радості від убивства і руйнування, і щоб ці потяги стали легітимними.

Ясна річ, такі афекти стають легітимними й посідають чітко окреслене місце у повсякденному житті цивілізованого суспільства, набувши “витонченої”, раціоналізованої форми. Насолода від боротьби й агресії, наприклад, дістає вияв у спорті. Це стосується передусім “глядачів”, тих, хто спостерігає, наприклад, за боксерським двобоєм і подумки ідентифікує себе з тими небагатьма, кому надано можливість безпосередньо знімати афективну напруженість у чітко встановлених межах і за суворими правилами. Таке зживання афектів при спогляданні, ба навіть при слуханні радіо є найхарактернішою рисою цивілізованого суспільства. Це впливає на розвиток друкарства і театрального мистецтва, має величезне значення для дедалі більшої ролі кіно в нашому світі. Те, що попервах було активною агресією, яка приносила насолоду, трансформується в пасивну і помірну насолоду від споглядання проявів агресивності і, своєю чергою, впливає на процес виховання, на правила “кондиціювання” молоді.

Але навіть це перенесення проявів агресивності зі сфери безпосередньої дії в царину споглядання супроводжується чіткою трансформацією того, що споглядається, введенням у певні рамки та гуманізацією афектів. Той самий бокс, якщо порівнювати його з видовищами подібного кшталту (прийнятими у попередні епохи), є достатньо помірною формою ритуалізації агресивності та жорстокості.

У контексті дослідження агресії варто, на наш погляд, звернутися до досліджень Мішеля Фуко. Він (на відміну від Леві-Строса, головним об'єктом вивчення якого є матеріальна і духовна культура первісного суспільства), починаючи від праць “Психічна хвороба та особистість” (1954), “Безумство і нерозуміння. Історія безумства за класичної доби”

(1961) і до публікації у 1977 році першого тому з історії сексуальності, виявляє інтерес до проблем, що перебувають в центрі уваги З.Фрейда. Але Фуко розглядає їх з позицій історії науки. У контексті нашого дослідження йдеться про осмислення французьким філософом і істориком науки відносин “влада — знання”, “наси́льство — істина” як найважливішого завдання, що постало перед структуралізмом. Фуко позитивно сприймає психологічний підхід до людини, сфокусований на розгляді проблеми насильства й досягнення миру. У праці “Безумство і нерозумність” М.Фуко зазначає, що влада функціонує як постійний механізм усеосяжного контролю, що прагне максимальної ефективності, і від XVIII століття вона — як, у даному контексті, один з механізмів реалізації агресії культури — вигадує принципово новий механізм стандартизації: казарми, робітні доми для бідних тощо.

Для людей, які неவிправно не піддаються приведенню до єдиного стандарту, створюють божевільні. Якщо до цього єдиним ефективним для влади способом позбутися нестандартизованих елементів були страти, то тепер винайдено новий, більш універсальний і менш кривавий механізм. Від XVIII століття різко скорочується кількість страт, натомість війни стають кривавішими. Агресія культури зосереджується на зовнішніх елементах, оскільки війну можна розглядати і як прагнення однієї культури поневолити іншу. Якщо таке поневолення, з тих чи інших причин, неможливе, чужорідні елементи знищуються (як можна бачити на прикладі геноциду індіанців у перебігу іспанської колонізації Америки).

У розумінні М.Фуко головне завдання структуралізму полягає в аналізі тих чи тих явищ у термінах “генеалогії відносин” влади і знання, істини і насильства. І у своїх працях пізнішого періоду він закликає до осмислення не так семіотичних і комунікативних структур, як конфліктних ситуацій, пов’язаних із боротьбою між владою (з притаманними їй структурацією та нормотворенням) і знанням у сучасному суспільстві.

Для Фуко значимим був здійснений Фрейдом перехід до аналізу людини в термінах норм, правил, систем. На думку М.Фуко, будь-які прояви людського буття можна осмислити в плані аналізу змісту системи, норми і правила. “Можна лише здогадуватися, — писав Фуко, — про настільки ж велику значимість, яку б мав психоаналіз, якби він поєднався з виміром етнології, але не шляхом започаткування якоїсь “психології культури”, не через соціологічне пояснення феноменів, що виявляються в індивідах, а у відкритті того, що саме несвідоме також має певну формальну структуру, що воно є ця структура” [Фуко, 1976: с. 480].

Будь-який індивід, чужорідний щодо даної культури (як представник іншої культури або як маргінальний елемент), неминуче наражається на акт агресії на будь-якому рівні, починаючи із побутового. Найпростіший із них — незнання мови чи деяких особливостей культури, що вже створює певні проблеми. Але мова — це лише один з елементів культури. Археологи знаходять на суміжних територіях відмінні між собою типи знарядь, осель, посуду, прикрас. Чи означає це, що у відмінностях відбилася ізоляваність один від одного носіїв цих культур? Найімовірніше у такий спосіб люди зовнішньо виражали та психологічно закріплювали відносини між “ми” і

“вони”. Етнографії відомо чимало прикладів таких штучно підтримуваних побутових і культурних відмінностей між сусідами. Роди, племена, локальні групи завжди відрізняють себе від інших (і інших від себе) за певною ознакою. Навіть для двох сусідніх сіл у дореволюційній Росії властивим був дуалізм за тією чи іншою свідомо акцентованою етнографічною деталлю. А взаємне протиставлення між сусідніми областями виступало в різноманітних формах, у тому числі у вигляді взаємних жартів та глузувань [Поршнев, 1979: с. 98].

Якщо підійти з цієї точки зору до всіх етнографічних та археологічних даних про місцеві особливості духовної й матеріальної культури, то побачимо, що всі вони становлять свого роду кордони розмежування найрізноманітніших спільнот. Важко уявити собі “чоловічі союзи” і “чоловічі будинки” без протиставлення їх жінкам (як і навпаки). Не можна уявити собі вікові групи, наприклад, повнолітніх і неповнолітніх, поза їхнім взаємним відокремленням і чіткою обрядовою межею між ними у вигляді ініціації. Це може бути як зовнішнє відношення (наприклад, між двома родами, громадами, селищами, племенами), так і внутрішнє членування — відношення між фракціями, союзами, компаніями, соціальними верствами, кастами тощо [Поршнев, 1979: с. 98–99].

Якщо повернутися до теорії Парсонса, можна говорити про легітимацію суспільного нормативного порядку як головну функціональну вимогу у взаємовідносинах між суспільством і культурою і про запровадження прав і заборон, у тому числі (й головним чином) у сфері прояву агресії. Так, для виживання і розвитку соціальна спільнота має підтримувати єдність спільної культурної орієнтації, що назагал поділяється (хоча необов'язково одностайно) її членами як підґрунтя їхньої соціальної ідентичності. Уживуване тут поняття легітимації не повною мірою збігається зі значенням прикметника “моральний”, а більшою мірою передбачає, що “правильним” є те, що робиться відповідно до інституціоналізованого порядку. Культурні ціннісні зразки забезпечують найбезпосередніший зв'язок між соціальною і культурною системами при легітимації суспільного порядку.

Спосіб легітимації, своєю чергою, сягає корінням релігійних орієнтацій. Хоч би яким було місце тієї чи іншої системи легітимації на цій лінії розвитку, вона завжди залежна, за Т.Парсонсом, від відношень до вищої реальності. Це означає, що її підґрунтя деякою мірою мають релігійний характер. Одвічне протистояння “ми — вони” втрачає свою актуальність в контексті основних світових релігій. Релігійні форми впродовж усієї історії людства стримували прояви внутрішньовидової агресії й стимулювали її стосовно чужих. Проте для християнства всі люди — “ми”, в тому числі і язичники, і грішники, що жили раніше, і ті, що житимуть після, позаяк усе створено Богом.

Таким чином, зниження протистояння “вони — ми”, відображене в ціннісних зразках культурної системи, веде до зниження рівня агресії в суспільстві, оскільки орієнтує особистість на відкритість, довіру, толерантність і, отже, розуміння іншого “як самого себе”. Зрештою культурна ідея толерантності й відкритості сприяє регуляції агресії в процесі міжособистісної та міжгрупової взаємодії. У зв'язку з цим процеси інтеграції в

сучасній Європі (і паралельна з ними плюралізація різноманітних культур і стилів життя) підсилюють значення спільної культурної ідеї відкритості й толерантності як найефективніших механізмів регуляції соціальної агресії.

У контексті “взаємодії” агресії й сучасної культурної системи необхідно брати до уваги особливості останньої за доби постмодерну. Термін “постмодерн” ще не набув однозначного тлумачення в соціальних науках, мистецтві, філософії, але став “загальником”, і вжиток його надто довільний. Ситуація постмодерну, з одного боку, є спільною для філософії та соціології, а з іншого — кожна з цих предметних царин передбачає власну рефлексію процесів, що відбуваються. Мабуть, продуктивним був би розгляд агресії як загально-соціального феномену, соціально-історичного стану, рефлексованого специфічним чином у рамках різних предметних царин [Пилипенко, Привалов, Щербина, 2000: с. 100–101].

Виникнення і розвиток постмодерну виступає актуальною проблемою в розвитку гуманістичного знання другої половини ХХ століття. Аналоги таких філософських умонастроїв можна бачити у філософії Мартина Гайдегера і Фридриха Ніцше. Перший вважав, що історія філософії з часів Античності — це історія забуття Буття, а другий — що історія філософії та культури є історією забуття давньогрецької трагедії.

Постмодерн не зводиться суто до теоретизування в рамках окремих дисциплін. У сенсі предмета соціологічного аналізу його слід розглядати як одну зі складових процесу соціальної саморефлексії нашого часу — поряд зі значними фрагментами нео- і квазірелігійних (ідеологічних, таких як націоналізм, фашизм, лібералізм, фемінізм) конструктів. Якщо розглядати ситуацію під таким кутом зору, можна побачити, по-перше, кризовість ще вчора задовільних форм національно-критичної рефлексії, а по-друге, прагнення взаємного збагачення (дифузії) різноманітних форм соціального знання [Пилипенко, Привалів, Щербина, 2000: с. 103].

За доби постмодерну змінюється зміст культури. Культурна ціннісна ієрархія, що видавалася колись міцною, зникає. Колишня “висока культура” набуває радше субкультурного статусу. Культура диференціюється на малозалежні або зовсім незалежні один від одного культурні стилі, форми та способи життя. Культурна індустрія, що раніше розглядалася як продукувальниця непрестижної й “дешевої” масової культури, набуває нової, не властивої їй раніше функції виробника і розповсюджувача не просто “легкої музики”, а життєвих стилів.

Той факт, що норми (а отже, і типи й частота агресивних форм поведінки) задаються культурою, підтверджується зафіксованими в низці досліджень міжкультурними відмінностями прояву агресії [Волянская, Пилипенко, 2004: с. 91]. Вельми примітним виявляється те, що в дітей, які виховуються в різних культурах (перш ніж вони цілком засвоять специфічні соціалізаційні норми своєї культури), тип і частота агресії збігаються майже цілковито. Про це свідчать ретельні спостереження за поведінкою представників шести різних культур (США, північної Індії, Філіппін, Японії (Окінава), Мексики та Кенії). Так, якщо взяти найчастіші форми агресії (скажімо, скривдити, ударити), то діти кожної культури віком від 3 до 11 років де-

монструють в середньому по 9 агресивних актів на годину, із яких 29% становлять безпосередні відповідні реакції на напад протилежної сторони. Ця частка залишається незмінною в різних культурах і дещо змінюється лише залежно від статі (становить 33% у хлопчиків і 25% у дівчаток). Із віком у всіх культурах відбувається зміна форм агресії, частота простого фізичного нападу зменшується завдяки почастішанню більш “соціалізованих” форм, таких як образа чи боротьба. Примітно, що в усіх культурах однолітки й молодші діти зазнають агресії куди частіше, ніж старші за віком. Крім того, чим молодші діти, тим імовірніше жертва нападу, відчуваючи себе зачепленою, також вдасться до агресії.

Поряд зі спільними для всіх культур моментами, кожна з них має специфічні норми та критерії оцінок агресивних дій, які визначають, що забороняється, що дозволяється, а що й заохочується. Частина заборонних норм зібрана у кримінальних кодексах. Наприклад, убивство з низьких спонук суворо карається, а убивство в разі самозахисту, навпаки, може не каратися зовсім. На відміну від заборонених, дозволені або навіть позитивно оцінювані форми агресії кодифіковані слабо. Прикладом можуть слугувати прояви агресивності в конкретних видах спорту чи образливе забарвлення певних фраз. Крім того, агресія може по-різному оплачуватися. Так, А.Бас пише про існування в сучасному суспільстві оплати за агресію у вигляді грошей, престижу та соціального статусу [Buss, 1994: p. 10].

У контексті кібернетичної ієрархії систем дії найвищий організаційний і контролювальний потенціал (яким наділена культурна система) підкреслює актуальність ідей етикогуманістичного підходу, в якому визнається відносна свобода особистості від середовища, а також можливість соціоантагоністичного впливу на розвиток як агресивності, так і позитивної відкритості особистості.

Якщо підійти до визначення агресії з позиції “корисності” для особистості (соціальної системи), вона (агресія) має глибокий зв’язок з екзистенціальними потребами, потребами в безпеці, які є потребами у збереженні не просто життя, а й його якості.

Абрахам Маслоу, один із фундаторів гуманістичної психології, вирізняє п’ять “рівнів потреб”, що їх він вважав уродженими й універсальними для будь-якої людини. За А.Маслоу, потреба у фізичній безпеці передбачає добре здоров’я, відсутність насильства над особистістю і життям людини [Маслоу, 1982: с. 108–117]. Ідеться про потребу в упевненості в завтрашньому дні, стабільності умов життєдіяльності, у певній сталості й регулярності навколишнього соціуму, наприклад, у безпеці на вулицях, у відсутності конфліктів, а також запобіганні несправедливому поводженню. Іншими словами, агресію можна визначити як реакцію особистості на ситуацію, що виводить її зі стану безпеки.

До особистісних рис (або диспозицій), що детермінують виникнення, інтенсивність і спрямованість агресії, належать, зокрема, авторитаризм, побоювання суспільного несхвалення, дратівливість, тенденції вбачати ворожість у чужих діях (упередженість атрибуції ворожості), переконаність індивіда в тому, що він у будь-якій ситуації залишається хазяїном своєї долі

(зовнішній локус контролю) і схильність відчувати сором (але не провину) у багатьох ситуаціях [Бэрон, Ричардсон, 2000] .

Поведінкові реакції індивіда залежать також від його настанов і внутрішніх стандартів. До найважливіших настанов, що афектують агресивну поведінку, належать різноманітні форми забобонів. Та сама поведінкова реакція різними індивідами може сприйматися і як неприпустимо агресивна, і як нормальна — все залежить від системи норм і цінностей конкретного індивіда. Такого роду внутрішні стандарти найбільшою мірою вияскравлюються (а отже, справляють найсильніший вплив на поведінку) за ситуації підвищеної особистісної самосвідомості.

Підвищення рівня особистісної самосвідомості підштовхує індивіда до агресії, якщо він вважає таку поведінку припустимою і, навпаки, втримує його від агресивних дій, якщо він ставить до такої поведінки як до неприпустимої. Стабільний характер, властивий тим чи іншим особистісним рисам, зовсім не означає незмінний: дедалі більше даних засвідчують, що наведені вище характеристики можуть змінюватися мірою набуття досвіду або після тренінгу, спеціально розробленого для зміни їх. Цей факт має важливе значення для запобігання людській агресії і контролю над нею і свідчить про можливість зміни таких схильностей, а також рис, що становлять їхнє підґрунтя. Це зайвий раз доводить, що агресія вочевидь не є невідворотним і неминучим результатом людської природи.

Переймаючись питанням про те, на яких щаблях сходів (що ведуть до агресії) перебувають ситуаційні й особистісні змінні, слід зауважити, що більшість соціальних психологів віддають пальму першості ситуаційним, соціальним і середовищним чинникам. При цьому вони стверджують, що тільки за відсутності цих чинників (або за їхнього мінімального впливу) на передній план насправді виходять особистісні змінні.

У цьому контексті важливо висвітлити сенс і значення тих якостей особистості, формування яких слугує чинником стримування агресії. Однією з таких властивостей особистості виступає толерантність, котра, з одного боку, є противагою, чинником стримування агресії, а з іншого — антиподом агресивності як особистісної готовності до агресії. Розрізняють два види толерантності: 1) сенсуальна толерантність особистості і 2) диспозиційна толерантність особистості [Реан, 1996: с. 3–18].

Сенсуальна толерантність пов'язана зі стійкістю особистості до впливу середовища, з ослабленням реагування на якийсь несприятливий чинник завдяки зниженню чутливості до його впливу. Ця властивість пов'язана також із класичною толерантністю, з підвищенням порога чутливості до різноманітних впливів середовища, у тому числі впливу суб'єктів міжособистісної взаємодії. Образно кажучи, це толерантність-черствість, толерантність-стіна.

Підґрунтям диспозиційної толерантності виступає принципово інший механізм, що забезпечує толерантність особистості в разі взаємодії із середовищем. У цьому випадку йдеться про схильність, готовність особистості до конкретної (терпимої) реакції на середовище. Ця толерантність виявляється на когнітивному (соціально-перцептивному), афективному і поведінковому рівнях реагування. Диспозиційна толерантність — це толе-

рантність позиції, толерантність-настанова, толерантність-світовідчуття. Вона зовсім не пов'язана із психофізіологічною толерантністю.

Найважливіше місце як у гуманістичній психології, так і в екзистенціально-гуманістичній філософії посідає ідея самотрансценденції людського існування. При цьому феномен самотрансценденції пов'язують із виходом людини за межі свого "Я", з її спрямованістю на інших людей, на справу, на щось інше, ніж вона сама. Ідея самотрансценденції відкидає агресію й агресивність, оскільки в рамках цього підходу агресія як заподіяння шкоди іншому неминуче призводить і до руйнації самої людини. К.Роджерс і А.Маслоу наголошували позитивну спрямованість найважливішого мотиву життя людини.

Ідеться про реалізацію потреби в самоактуалізації, тобто у здійсненні своїх здібностей і талантів, творчих потенцій, "втіленні себе". Рівня самоактуалізації (за А.Маслоу) досягають лишень 15% людей, наділених високим рівнем зрілості та незалежності, філософським світоглядом, критичністю у відносинах, продуктивністю в усіх сферах діяльності.

Отже, соціокультурний рівень середовища, що формує особистість, визначає також рівень потреб особистості в контексті ієрархії потреб за А.Маслоу. Соціокультурні зміни відбуваються за провідної ролі культури. Як регулятори міжособистісної взаємодії культурні системи передусім являють собою смислові комплекси (ідеї, норми, цінності), що конституюють будь-який феномен соціального, включно з агресією. Процес засвоєння культурних і соціальних стандартів для кожного індивіда є процесом суто індивідуальним, що залежить як від ситуації, в якій він відбувається, так і від базових умов, пов'язаних з адаптивними здатностями організму — особистості.

Саме тому кожна особистість формує свою неповторну систему культурних зразків, котра необов'язково збігатиметься з нормативними стандартами соціальної системи. Проте чим складнішою стає соціальна система, тим більшу кількість ролей і нормативних стандартів необхідно засвоїти її дієцям у процесі соціалізації. Відповідно, ускладнюється і диференціюється інститут соціалізації, поповнюючись закладами професійної підготовки, пов'язаними з навчанням дедалі нових і нових ролей. Це вимагає від особистості розвитку адаптаційних когнітивних навичок, що пов'язане з процесом соціалізації. Залежно від рівня розвитку когнітивних здібностей особистості (а також значимості мотивації) індивід обирає з-поміж засвоєних культурних моделей прояву агресії ту, що видається йому найадекватнішою в конкретній ситуації.

У цьому зв'язку найважливішою проблемою в рамках соціологічної теорії видається проблема соціалізації як процесу опанування елементів культури, в тому числі легітимних способів реалізації афектів життя, а отже, й агресивності. Один аспект цієї проблеми полягає в умовах сумісності легітимних форм реалізації афектів з іншими елементами культури, що можуть бути (або вже) засвоєні.

Свого часу Е.Фром говорив про складність взаємодії між структурою конкретної особистості і структурою конкретного суспільства [Фромм, 1994]. Цю складність вельми яскраво ілюструє й еволюція поглядів Фрома

на дану проблему. Від початку Е.Фром вважав, що активне перенесення сукупності біологічних фактів, потягів на сукупність фактів суспільних є ключовим пунктом у психоаналізі. І кожне дослідження у сфері психології особистості виходить з цього засадового положення. Тому аналітичну соціальну психологію можна подати так: структуру потягів тієї чи іншої групи потрібно розуміти, виходячи з її соціально-економічної структури [Fromm, 1971: p. 9–16].

Фром піддав критиці фрейдівський біологізм — пансексуалізм, відкинув лібідозну інтерпретацію едипового комплексу, критично поставився до Фрейдових уявлень про антагоністичну суперечність між природністю і соціальністю людської істоти. Не визнаючи правомірності проведення демаркаційної лінії між “природною” і “духовною” сферами людини (як це має місце у Фрейда), він вважає за необхідне звернутися до традицій гуманістичної етики минулого, яка розглядає людину в її цілісності й відкриває джерела норм для етичної поведінки у природі самої людської істоти. Звідси мета Фромового “гуманістичного” психоаналізу — сприяти саморозвитку внутрішніх потенцій людини в напрямі життєвості та продуктивності. А це передбачає засвоєння цінностей внутрішньої природи й опанування “мистецтва життя” [Лейбин, 1990: с. 383–385].

Агресія в процесі розвитку морально-етичних норм людської цивілізації має з деструктивних пороків сублімуватися в позитивну якість, спрямовану у конструктивне річище творення. Це насамперед має виявлятися в розвитку почуттів, протилежних злу, — любові, добра, взаємодопомоги. Розвиваючи психоаналітичну характерологію, Фром виводить певні структури особистості з незадоволеності потягів на різних фазах статевого розвитку. Із цим він пов’язує дедалі потужнішу орієнтацію на суспільство, тобто спробу виявити його позитивні функції в розвитку індивіда.

Зазначимо, що перше явище — мислення психологічного вчення З.Фрейда про людину — доволі часто зустрічається в сучасній психології, психіатрії та філософії життя. Нові вчення з’являються, як правило, на перетині різноманітних царин знання, в результаті “переплетіння” концептуальних будов наукового та філософського характеру. Типовим прикладом може слугувати “логотерапія” Віктора Франкла, професора Віденського університету, всесвітньовідомого фахівця з питань психології особистості та психотерапії. Спираючись на ідеї екзистенціальної філософії, В.Франкл вважає, що основними мотивами поведінки (і людської діяльності взагалі) слугують не інстинктивні потяги сексуального характеру (як це трактувалося в психоаналізі З.Фрейда), а прагнення людини знайти сенс життя.

В.Франкл намагається модернізувати психоаналітичне вчення Фрейда про людину, привносячи в нього екзистенціальне уявлення про людську реальність. Логотерапія не збігається із психоаналізом у тому, що вона розглядає людину як істоту, чия основна місія полягає в реалізації смислу й актуалізації цінностей, а не в простому задоволенні потягів та інстинктів. На думку Франкла, психологія розглядає людину як замкнуту систему (в якій розігруються динамічні взаємодії), а не як істоту, що прагне смислу, який вінчає її існування.

При цьому труднощі виникають і з поняттям агресія, чи то біологічним поняттям в душі Конрада Лоренца, чи то психологічним — в душі Зигмунда Фрейда. Ці поняття неадекватні, позаяк ігнорують інтенціональність як властивий людині феномен. Насправді в душі нема такої речі, як агресія, котра шукає вихід і змушує людину шукати для неї об'єкти. Ненавидіти щось, на думку Франкла, більш осмислено, ніж ненавидіти когось, адже можна допомогти йому подолати те, що в ньому ненавидять. Його можна навіть любити, попри те, що в ньому щось ненавидять. Ненависть, так само як і любов, — людський феномен на відміну від агресії; вони людяні, бо інтенціональні. На противагу цьому агресія залежить від причин, які можуть мати психологічну або фізіологічну природу [Франкл, 1990: с. 326].

На людському рівні агресивні імпульси в людині завжди існують як щось, стосовно чого вона має (повинна мати) певну позицію, байдуже, чи ототожнює вона себе з ними чи відокремлює себе від них. У цьому разі значущості набуває особисте ставлення до безособових агресивних імпульсів, а не самі ці імпульси. Агресивні імпульси, зрештою, перетворюються на алібі, виправдання агресії. Власне, “людина не перестає ненавидіти, поки її навчають, що незалежність створюється імпульсами і механізмами. Але це вона сама ненавидить. Що куди важливіше, поняття “агресивного потенціалу” змушує людей вірити, що агресія може бути каналізована. Утім, біхевіоральні дослідження групи Конрада Лоренца фактично продемонстрували, що спроби відвернути агресію на маловажливі об'єкти й відреагувати на неї безпечними діями лише провокують і зазвичай посилюють її” [Франкл, 1990: с. 327].

За образним висловом В.Франкла, різниця між агресією і ненавистю схожа на різницю між сексом і коханням. Людину вабить до партнера сексуальна спонука. Проте на людському рівні вона кохає партнера, маючи для цього безліч підстав. На відміну від класичного психоаналізу, що вбачає причину виникнення неврозів у конфліктах між сексуальними потягами і культурними обмеженнями, між несвідомим і свідомим, “логотерапія” розглядає неврози як результат зіткнення різних цінностей життя. Відповідно до Франкла, ці неврози, що їх він називає “нусогенними”, тобто такими, що мають духовний, смислосзначимий характер, зумовлюються не психічним, а смисловим пластом людського існування. Основний пафос і новизна підходу Франкла пов'язані із цінностями відносин. Обґрунтування ж значимості логотерапії як психотерапії нашого часу ґрунтується на аналізі сучасної соціокультурної ситуації. Головні реалії нашого життя, за В.Франклом, — проблеми кохання, страждання, життя і смерті. У рамках останніх знаходить свою “нішу” й агресія.

За сучасних умов розвитку українського суспільства дедалі більшої сили набуває положення про амбівалентність соціокультурної детермінації поведінки особистості. Це дається взнаки в розмаїтті соціокультурного поля, що дає змогу особистості виступати не тільки об'єктом соціалізації, а й у ролі її суб'єкта. З огляду на це можна говорити, що сучасна людина більшою мірою (ніж її попередники), сама “створює” себе і сама себе контролює. Проте, незважаючи на цей помітний прорив стосовно самоактуалізації

індивіда, аналіз процесу формування агресивної поведінки значною мірою вказує на пріоритетну роль у ньому інститутів первинної і вторинної соціалізації. До того ж сучасна соціокультурна ситуація в Україні заважає успішному розвитку ідентифікаційних процесів.

Формування просоціальної, неагресивної поведінки особистості пов'язане не лише з механізмом відсутності підкріплення чи активного покарання. Воно обов'язково (і, можливо, першою чергою) пов'язане з активним соціальним навчанням неагресивних форм поведінки, конструктивних способів розв'язання суперечностей і реалізації різноманітних мотивацій особистості. Адже найвиразніші відмінності між агресивними й неагресивними дітьми виявляються не в особистому виборі агресивних альтернатив, а в незнанні конструктивних рішень.

Отже, процес соціалізації в напрямі неагресивної поведінки включає набуття системи знань і соціальних навичок, а також “виховання” системи особистісних диспозицій і настанов, на підставі яких формується здатність реагувати на фрустрацію відносно прийнятним чином.

З огляду на величезну роль соціокультурної детермінації агресивної поведінки стратегія заходів, спрямованих на регулювання і зниження деструктивних форм поведінки, має спиратися, з одного боку, на знання мотивів цілераціональної агресії, в основі якої лежить захист інтересів особистості, а з іншого — на знання механізмів закріплення ціннісно-раціональної агресії в людській культурі. Для цього важливо впровадити в культуру, в повсякденний спосіб життя сучасної людини, в практику життєдіяльності сучасного суспільства і держави гуманітарний потенціал універсальних загальнолюдських цінностей, розставивши акценти над ціннісними пріоритетами.

За умов глобалізації нагромаджений цивілізацією гуманітарний потенціал універсальних загальнолюдських цінностей (трансформованих з урахуванням національних культур у високоефективні технології) здатен перетворити насилля на повсякденний спосіб життя сучасної людини, на практику життєдіяльності сучасного суспільства і держави.

Зважаючи на це, посилюється значущість ідей етико-гуманістичного підходу, в якому визнається відносна свобода особи від середовища, а також можливість соціоантагоністичного впливу на розвиток як агресивності, так і позитивної відкритості особистості. Розуміння цієї можливості має вести до формування етичної (в тому числі й етико-християнської) системи цінностей і принципів життя, до розбудови етико-гуманістичної системи виховання та розвитку особистості, до формування ідеї відносин допомоги й емпативного розуміння, до утвердження самотрансценденції людського існування.

Джерела

Бутковская М.Л. Современная этология и мифы о нарушении баланса агрессии-торможения у человека / М.Л.Бутковская // *Общественные науки и современность.* — 1999. — № 4. — С. 129–135.

- Волянская Е.* Социокультурная детерминация подростковой агрессии / Е. Волянская, В. Пилипенко, Е. Сапелкина. — К. : Фолиант, 2004. — 174 с.
- Громов И.А.* Западная социология / А.А. Громов, А.Ю. Мацкевич, В.А. Семёнов. — СПб. : Ольга, 1997. — 372 с.
- Ионин Л.Г.* Культура и социальная структура / Л.Г.Ионин // Социологические исследования. — 1996. — № 3. — С. 78–89.
- Инглехарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглехарт // Полис. — 1997. — № 4. — С. 6–32.
- Лейбин В.М.* Психоанализ и философия неофрейдизма / Лейбин В.М. — М. : Политиздат, 1977. — 246 с.
- Лейбин В.* Фрейд, психоанализ и современная западная философия / Лейбин В. — М. : Изд-во полит. литературы, 1990. — 396 с.
- Лоренц К.* Агрессия (так называемое “зло”) / Лоренц К. — М. : Прогресс, 1994. — 272 с.
- Маслоу А.* Самоактуализация / А. Маслоу // Психология личности. — М. : Наука, 1982. — С. 108–117.
- Молодёжь Украины: ожидания, ориентации, поведения / под ред. В.Е. Пилипенко. — К. : Наук. думка, 1993. — 160 с.
- Паренс Г.* Агрессия наших детей / Паренс Г. ; пер. с англ. — М. : Форум, 1997. — 160 с.
- Парсонс Т.* Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль. — М. : Изд-во Междунар. ун-та бизнеса и управления, 1996. — С. 462–478.
- Парсонс Т.* Функциональная теория изменения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль. — М. : Изд-во Междунар. ун-та бизнеса и управления, 1996. — С. 478–494.
- Пилипенко В.* Субъективный компонент в социологическом познании / В. Пилипенко, Ю. Привалов, В. Щербина. — К. : Стилос, 2000. — 129 с.
- Поршнев Б.Ф.* Социальная психология и история / Поршнев Б.Ф. — М. : Наука, 1979. — 231 с.
- Реан А.А.* Агрессия в структуре поведения возбудимой и демонстративной личности / А.А. Реан // Ананьевские чтения – 97. — СПб., 1997. — С. 13–16.
- Реан А.А.* Агрессия и агрессивность личности / А.А. Реан // Психологический журнал. — 1996. — № 5. — С. 3–18.
- Реан А.А.* Аутоагрессивный паттерн личности / А.А. Реан // Ананьевские чтения – 98. — СПб., 1998. — С. 52–54.
- Рущенко І.П.* Соціологія злочинності / І.П. Рущенко // Спеціальні та галузеві соціології : навч. посіб. / за ред. В.Е. Пилипенка. — К. : Каравела, 2003. — С. 220–256.
- Франкл В.* Человек в поиске смысла / Франкл В. — М. : Прогресс, 1990. — 396 с.
- Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности / Фромм Э. — М. : Наука, 1994. — 447 с.
- Фромм Э.* Здоровое общество / Э. Фромм // Психоанализ и культура: Избранные труды К. Хорни и Э. Фромма. — М. : Наука, 1995. — С. 283–291.
- Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Фуко М. — М. : Наука, 1976. — 540 с.
- Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность / Хекхаузен Х. — М. : Наука, 1986. — Т. 1. — С. 365–405.
- Человек и агрессия. “Круглый стол” учёных // Общественные науки и современность. — 1993. — № 2. — С. 92–106.
- Шебанов С.П.* Психокорекція агресивної поведінки / С.П.Шебанов // Педагогіка і психологія. — 1999. — № 3. — С. 15–23.
- Шипунова Т.В.* Агрессия и насилие как элементы социокультурной реальности / Т.В. Шипунова // Социологические исследования. — 2002. — № 5. — С. 67–76.

Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Т.1 : Изменения в поведении высшего слоя мирян в странах Запада / Элиас С.Н. — М. ; СПб. : Университет. книга, 2001. — 332 с.

Bandura A. Psychology Mechanisms of Aggression / A. Bandura // Aggression: Theoretical and Methodological Issues. — Vol. 1. — P. 1–40.

Bandura A. Aggression: A social learning analysis / Bandura A. — N.Y., 1973. — 258 p.

Buss A. Aggression Pays / A. Buss // Singer J.L. Ed. The Control of Aggression and Violence. — N.Y., 1994. — P. 3–18.

Fromm E. Analytische Sozialpsychologie und Gesellschaftstheorie / Fromm E. — Frankfurt/M, 1971. — 310 s.

Maslou A.H. Motivation and Personaliti / Maslou A.H. — N.Y., 1954. — 453 p.